

मूर्धकः, पुं, (मूर्धन्यभिषिक्त इति । मूर्धन् +
संज्ञायां कन् ।) चक्षिषः । इति शब्दरत्नावली ॥
मूर्धकनी, स्त्री, हृन्म । इति शब्दरत्नावली ॥
मूर्धखोलं, स्त्री, (मूर्धः खोल इव ।) हृन्म ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
मूर्धजः, पुं, (मूर्ध्नि जायते । जन + जः ।) केशः ।
इति जटाधरः ॥ (यथा, हृन्मत्संहितायाम् ।
६८ । ८२ ।

“ननु मूलविषमकपिला
खूलस्युटितायपक्षद्वयाश्च ।
अतिकुटिलाश्चातिवचनाश्च
मूर्धजा वित्तहीनानाम् ॥”)

मूर्ध्नि जाते, त्रि ।
मूर्धन्यः, त्रि, (मूर्धन् + यत् ।) मूर्धनि भवः । यथा ।
मृचयं ट ठ ड ण र वा मूर्धन्याः । इति
सुम्बोधयाकरणम् ॥ (यथा च भागवते । १ ।
७ । ५५ ।

“अजिनः सहसाज्ञाय हरेर्हार्दमयादिना ।
मर्निं जहार मूर्धन्यं दिगन्त सहमूर्धनम् ॥”)
मूर्धपुष्पः, पुं, (मूर्ध्नि पुष्पमस्य ।) शिरोपट्टः ।
इति शब्दमाला ॥ (गुणादयोऽस्य शिरोपट्टस्य
विधेयाः ॥)

मूर्धरसः, पुं, (मूर्धस्यस्युदपरिस्थो रसः ।) भक्त-
पेनः । इति शब्दचम्पिका ॥
मूर्धवेष्टनं, स्त्री, (मूर्धः वेष्टनम् ।) उष्णीषः ।
इति हेमचन्द्रः । ३ । १३१ ॥

मूर्धा, [न] पुं, (मूर्धेति वधाति अचेति । मूर्ध +
“ञन्” उञञ् पूषन् । उणा० १ । १५८ । इति
कनिन् । उकारस्य दीर्घः वकारस्य धकारश्च ।)
मस्तकः । इत्यमरः । २ । ६ । ६५ । (यथा,
हृन्मत्संहितायाम् । ७७ । २ ।

“लोहे पात्रे तपुलान् कौद्रवाणां
शुक्ले पक्वोक्षोऽर्च्येन साकम् ।
पितृन् सुख्यं मूर्ध्नि शुक्लान्मकेषु
दत्त्वा तिष्ठेद्वेष्टित्वार्कपत्रैः ॥”)

मूर्धाभिषिक्तः, पुं, चक्षिषः । राजा । इत्यमरः ।
३ । ३ । ६१ ॥ मूर्धन्यभिषिक्तो मूर्धाभिषिक्तः
राज्यारोपणसमये प्रथमः चक्षिषो मूर्धाभि-
षिक्तः । तत्प्रभवत्वात् योग्यतयाभिषिक्तोऽपि
मूर्धाभिषिक्तः । (यथा, भागवते । ६ । १५ । ४१ ।
“राज्ञो मूर्धाभिषिक्तस्य वधो मन्त्रवधादुच्यते ।
तीर्थसंक्षेपया चाहो जज्ञाज्ञानुसत्ततः ॥”)
वर्णसङ्करविशेषः । स तु विप्रान् चक्षिष्यायां
जातः । प्रधानः । इति भरतः । मन्त्री । इति
मेदिनी । ते, २३२ ॥

मूर्धावधितः, पुं, वयोसङ्करभेदः । स तु चक्षिष्यायां
ब्राह्मणेनोत्पादितः । यथा,—

“स्त्रीव्यनन्तरजातासु द्विजेनोत्पादितान्
सुतान् ।
सदृशमेव तागाहुर्माददोषविगर्हितान् ॥”
इति मानवे १० अध्याये ६ श्लोकः ॥ ७ ॥

“स्त्रीव्यति आहुलोभ्येन अयवहितवर्णजाती-

यासु भार्यासु द्विजातिभिर्भ्य उत्पादितः ।
पुत्राः । यथा । ब्राह्मणेन चक्षिष्यायां चक्षिषेण
वैश्यायां वैश्येन मूत्रायां । तान् मातुर्हो-
जातीयत्वदोषेण गर्हितान् पितृसदृशान् न तु
पितृसजातीयान् मन्वादय आहुः । पितृसदृश-
यहणात् मातृजातिरुत्कृष्टाः पितृजातितो
निजगृहा ज्ञेयाः । एतेषां नामानि मूर्धा-
वधितमाहिषकरणाख्यानि याज्ञवल्क्यादिभि-
रुक्तानि । वृत्तयश्चैषामुपश्रुताः । हस्त्य-
श्वर्यश्विचाक्षधारणश्च मूर्धावधितानाम् ।
वृत्तगीतनस्यजनीवनं शस्त्ररक्षा च माहि-
ष्याणाम् । द्विजातिशुश्रूषा धनधान्याध्यक्षता
राजसेवा दुर्गान्तःपुररक्षा च पारश्वव्यो-
करणाणामिति । इति तट्टीकायां कुल्लूक-
भट्टः ॥

मूर्धा, [न] पुं, (मूर्ध + कनिन् । यस्य घः
दीर्घश्चोकारश्च ।) शिरः । यथा,—
मूर्धा मूर्धा शिरोदेशे पुंसि स्यातामिमौ समौ ।
इत्यादिशेषः ॥
मूर्धो नष्टे मूर्धा मूर्धा च । अस्य घञ्छडौ ।
इति तट्टीका ॥ (यथा, देवीभागवते । २ । ७ । २८ ।
“दृष्ट्वा वेणीं लतां मूर्ध्नि कञ्जलं लोचने तथा ।
अविं यद्गीता तरसा द्विजगृहं नान्यथा
सुखम् ॥”)

मूर्धा, स्त्री, (मूर्धेति इति । मूर्ध + अच् टाप् ।)
लताविशेषः । धनुर्गोपयुक्ता सुरगा इति
ख्याता । तत्पर्यायः । देवी २ मधुरसा ३
मोरटा ४ तेजनी ५ सवा ६ मधूलिका ७
धनुःश्रेणी ८ गोकर्णी ९ पीलुपर्णी १० । इत्य-
मरः । २ । ४ । ८३ ॥ सुवा ११ मूर्धो १२ ।
मधुश्रेणी १३ धनुः १४ श्रेणी १५ । इति तट्टी-
कायां भरतः । सुरङ्गिका १६ । देवश्रेणी १७
पृथक्त्वचा १८ मधुसवा १९ अतिरसा २०
पीलुपर्णिका २१ दिव्यलता २२ ज्वलिनी २३
गोपवल्ली २४ । अस्या गुणाः । अतितित्तलम् ।
कायत्वम् । उष्णत्वम् । हृद्रोगकफवातवि-
प्रमेहशूलविषमज्वरनाशित्वम् । इति राज-
निर्वण्डः । अपि च ।

“मूर्धा सरा गुरुः स्वादुस्तिक्ता पित्तस्रमेहशुतः ।
जिदोषलघ्वाहृद्रोगकण्डुकुष्ठज्वरापहा ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

(तथास्याः पर्यायः ।

“तेजनी पिलुनी देवा तित्तवल्ली पृथक्त्वचा ।
धनुःश्रेणी मधुरसा मूर्धा निर्हृनीति च ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

“मूर्धा मधुरसा ज्ञेया तेजनी तित्तवल्ली ॥”
इति गारुड २०८ अध्याये ॥

मूल क रोपणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (पुरा०-
उभ०-सक०-सेट् ।) दीर्घो रोपणमारोपणम् ।
क मूलयति वृत्तं लोकः । गोविन्दभट्टस्तु रोहणे
इति पठित्वा रोहणं जन्मेति आख्याति । इति
दुर्गादासः ॥

मूल न प्रतिष्ठायाम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
उभ०-अक०-सेट् ।) पवर्गशेषादिर्दीर्घो ।
प्रतिष्ठा स्थितिरिति गोविन्दभट्टः । न मूलति
मूलते यश्च । अयं परस्मैपदीत्यर्थः । इति
दुर्गादासः ॥

मूलं, स्त्री, (भवति वधाति वृक्षादिकमिति । मू +
“मृश्” शक्यविभ्यः कः ।) उणा० ४ । १०८ । इति
कः ।) शिफा । शिकङ् इति भाषा । तत्पर्यायः ।
ब्रह्मः २ अङ्घ्रिनामकः ३ । इत्यमरः । २ । ४ । २४
कन्दः ४ वृधः ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ जटा
६ । इति जटाधरः ॥ (यथा, मनौ । ३ । २२७ ।
“भस्त्रं भोज्यश्च विविधं मूलानि च फलानि च ।
हृदानि चैव मांसानि पानानि सुरभीणि च ॥”)
आद्यम् ॥ (यथा, महाभारते । १ । १६१ ।
“कुतोमूलमिदं दुःखं ज्ञातुमिच्छामि तत्त्वतः ।
विदित्वाप्यपकर्षेयं शक्यश्चेदपकवितुम् ॥”)
नक्षत्रविशेषः ॥ (यथा, मार्कण्डेये । ३३ । १३ ।
“जुवन्तश्चासुराधासु लभन्ते चक्रवर्तिताम् ।
आधिपत्यं च्युतासु मूले चारोग्यसुतमम् ॥”
निकुञ्जः । अन्तिकम् । इति विश्वः ॥ (यथा,
मार्कण्डेये । ८६ । ६ ।
“जगादोच्चैः प्रयाचीति मूलं शुम्भनिशुम्भयोः ।
मूलवित्तम् । इति भरतवृत्तमेदिनी ॥ (यथा,
मनौ । ८ । २०२ ।

“अथ मूलमनाहार्यं प्रकाशकयशोहितः ।
अदृष्टो सत्यते राज्ञा नाटिको लभते धनम् ॥”)
निजम् । इत्यजयपालः ॥ चरयम् । इत्यादि-
शेषः ॥ (यथा, ऋग्वेदे । १० । ८७ । १० ।
“वेधा मूलं यातुधानस्य वृक्षः ॥”
“मूलं पादम् ॥” इति तट्टीकायां सायणः ॥)

टीकाह्वयः । यथा । समानवलेत्यादि मूलम् ।
इति सत्यतिपक्षे गदाधरभट्टाचार्यः । मूरयम् ।
इति शब्दचम्पिका ॥ पिप्लीमूलम् । पुष्कर-
मूलम् । इति राजनिर्वण्डः ॥ विशेषमूलस्य
अन्वेषणविधौ यथा,—

“नदीनामभिहोत्राणां भारतस्य कुलस्य च ।
मूलान्वेषो न कर्तव्यो मूलादोषो न ह्यीयते ॥”
इति गारुड ११६ अध्यायः ॥

(कारणम् । यथा, मनौ । ११ । ८४ ॥
“धर्मस्य ब्राह्मणो मूलमयं राजस्य उच्यते ।
“मूलं कारणम् ॥” इति तट्टीकायां कुल्लूक-
भट्टः ॥)

मूलः, त्रि, (मूलतीति । मूलप्रतिष्ठायाम् + कः ।)
अभिन्वादिषट्पविंशतिनक्षत्रान्तर्गतो नक्षत्रच-
क्रमः । यथा,—

“हस्ता खाती श्रवणा अश्लीवे नृगशिरो नपुंसि ।
स्यात् पुंसि पुनर्वसुपुष्यौ मूलनक्षत्री स्त्रियां
शेवाः ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

“मूलमादे शिफायाश्च निकटे भे तु वास्ति-
याम् ॥”

इति शब्दरत्नावली च ॥